

ETIKE

SPINOZOVA TEÓRIA ĽUDSKEJ SLOBODY

OD PATETIKY

Michaela
Petrufová
Joppová



OD PATETIKY K ETIKE
SPINOZOVA TEÓRIA ĽUDSKEJ SLOBODY

Michaela Petrufová Joppová

OD PATETIKY K ETIKE
SPINOZOVA TEÓRIA LUDSKEJ SLOBODY

Michaela Petrufová Joppová

u. fond
na podporu
umenia

Realizáciu výskumu a vydanie publikácie z verejných zdrojov podporil
Fond na podporu umenia.

Recenzenti:
doc. Mgr. Mgr. Peter Šajda, Ph.D.
Mgr. Hynek Tippelt, Ph.D.

Vydalo vydavateľstvo Atény nad Torysou ako svoju 1. publikáciu.
Tlač Alfa print, s.r.o.
Prvé vydanie, Prešov 2022

© Michaela Petrufová Joppová, 2022
© Atény nad Torysou, 2022

ISBN 978-80-974175-0-5

Adriane a Anne

OBSAH

Predslov a úvodné poznámky.....	6
Použité skratky	17
Na počiatku bola substancia	19
Od jednoty k jednotám. Aktivita, pasivita, afektivita	41
O afekciách (MozgoMysle).....	73
O entite, ktorej hovoríme „ja“	99
Patetika, alebo život vo vášni	115
O vášnivom rozume	149
Rozumný spôsob života	165
Späť k jednote a láska k veciam večným.....	185
O slobode a nevyhnutnosti	203
Etika, alebo logický spôsob života	221
Záverom	244
Literatúra.....	250
Register	266
Menný register	274

PREDSLOV A ÚVODNÉ POZNÁMKY

„Každý filozof má dve filozofie - svoju vlastnú a Spinozovu.“

HENRI BERGSON

Publikácia, ktorú práve začínate čítať, je výsledkom dlhoročného úsilia o vlastný a – povedzme – „moderný“ výklad myšlienok Barucha (Benedicta)¹ Spinozu (1632-1677), talentovaného holandského filozofa židovského pôvodu. Toto úsilie definovalo prakticky celé moje univerzitné štúdium a vyúsťilo do dizertačnej práce sledujúcej etickú líniu Spinozových úvah od metafyzických východísk až po ich najpraktickejšie dôsledky, z ktorej v tejto publikácii čiastočne vychádzam. Čiastočne, pretože moje štúdium stále prebieha, a z toho dôvodu aj v tejto publikácii ponúkam len jeho aktuálne výsledky. Na hlboké porozumenie Spinozovej filozofii totiž istotne budem potrebovať omnoho viac času, než mi ho zatiaľ bolo dopriať.

¹ Benedictus je polatinčená verzia Spinozovho hebrejského mena Baruch, ktorou sa podpisoval pod svoje diela v latinčine a holandčine. V praxi sa môže čitateľ stretnúť s oboma variantmi jeho mena: Baruch Spinoza i Benedictus (de) Spinoza.

Za jej tvorbou stojí najmä vôľa (znovu)predstaviť jeho myslenie slovenským čitateľom a čitateľkám ako ucelené a svojbytné filozoficko-etické dielo, ktoré nie je nutné – a ani úplne adekvátne – vysvetľovať len na pozadí historicko-filozofických výkladov dejín západného filozofického myslenia. Väčšina takto orientovaných výkladov totiž dostatočne nezohľadňuje bohatú židovskú náboženskú a intelektuálnu tradíciu, ktorá na Spinozovom myslení zanechala nezanedbateľný vplyv,³ a tak bežný sekulárny „historik filozofie“ západnej tradície ani nedokáže oceniť Spinozovu metafyziku tak, ako by si zaslúžila: a to ako intímny, no intelektuálne vysoko kultivovaný, filozofický spôsob vyrovnávania sa s teológiou (nevyhnutnej) Božej existencie. Možno aj preto jestvuje v dejinách filozofie⁴ viacero rozličných, často si navzájom protirečiacich „Spinozov“: je tu Spinoza heretik a prvý židovský ateista, no tiež Spinoza, človek „opitý Bohom“ (Novalis); Spinoza liberál a Spinoza totalitár; Spinoza pesimista a Spinoza optimista; Spinoza racionalistický a Spinoza mystický. Príčinou takejto „zmätočnej“ recepcie pritom v skutočnosti nie je zarážajúca enigmatickosť myslenia či osobnosti tohto filozofa – prinajmenšom vo vzťahu k zdieľaniu postupnosti vlastného myslenia totiž možno len ťažko nájsť otvorejšieho, neskrýtejšieho filo-

² Posledná veľká pôvodná interpretačná štúdia k Spinozovej filozofii u nás, *Baruch Benedictus Spinoza* Teodora Münza, vyšla v roku 1977. O niečo živšie a produktívnejšie je to v Česku, kde sa Spinozovi venujú najmä jeho dlhoročný komentátor a prekladateľ Martin Hemelík (pozri napríklad jeho komplexné spracovanie Spinozovho života a diela v publikácii *Spinoza*, 2006) a jeho študent Hyněk Tippelt (pozri jeho originálne psychologické interpretácie *Vzťah ideje a afektu u Spinozy*, 2010 a *Výklad afektů*, 2015).

³ Spinoza mal tradičnú židovskú výchovu a vzdelanie, do svojich sedemnástich rokov navštevoval amsterdamskú ješivu. Štúdiá však po bratovej smrti ukončil predčasne a na pokročilú úroveň sa v nich nedostal.

⁴ Za filozoficky najplodnejšie historické obdobia recepcie Spinozu a vyrovnávania sa s jeho myšlienkami možno považovať nemeckú idealistickú filozofiu 18. a 19. storočia (Herder, Hegel, Schlegel, Schelling, Fichte a iní) a súčasnejší návrat spinozizmu v radikálnej environmentálnej filozofii sedemdesiatych rokov 20. storočia (Næss a jeho nasledovníci).

zofického autora. Zmätok v mysliach recipientov vyvoláva skôr Spinozova špecifická filozofická metóda, takzvaný „geometrický postup“, ktorým sa vyznačuje jeho najvýznamnejšie dielo, *Etika dokázaná geometrickým postupom* (*Ethica ordine geometrico demonstrata*, 1677; ďalej v texte skrátka *Etika*).

Spojenie „geometrický postup“ (prípadne „geometrická metóda“) odkazuje na teoretický postup explicitného deduktívneho dokazovania, ktorý po prvýkrát realizoval grécky matematik Euklides vo svojich známych *Základoch* (*Stoikheia*, cca 300 pred n. l.), a až o takmer dve tisícročia neskôr Spinoza vo svojej *Etike*. I keď využívaním dedukcie ako základnej metódy argumentácie⁵ sa vyznačovali všetci známi racionalisti, jedine Spinoza doviedol filozofickú dedukciu do precíznej teoretickej dokonalosti axiomatickým dedukovaním celej *teórie* z najfundamentálnejších metafyzických definícií. Metóda *Etiky* je teda esenciálne metódou *matematickou*, no samotného Spinozu za matematika označiť nemožno – rozhodne nie v spoločnosti jeho najvýznamnejších racionalistických „kolegov“ a geniálnych matematikov Descarta a Leibniza. Ako geniálny *filozof* s „geometrickou myslou“ však dokázal matematické myslenie zužitkovať tak ako len málokto. Matematik a filozof Cassius Jackson Keyser v tejto súvislosti konštatuje: „Bol Spinoza skvelým matematikom? Ak termínom označujeme prínos významných príspevkov do takzvanej „čistej“ matematiky, odpoveďou je Nie. Ak ho však možno použiť tiež na tých, ktorí majstrovsky aplikovali matematickú metódu na akýkoľvek konkrétny predmet skúmania, odpoveďou je Áno.“⁶

Predmet skúmania *Etiky* je možné diferencovať podľa jednotlivých častí, do ktorých je rozdelená, a to konkrétne do piatich

⁵ Argument je kreovaný dedukciou z danej definície či definícií.

⁶ Citované podľa Moorman 1943, s. 109.

častí nazvaných „O Bohu“ (*De Deo*), „O prirodzenosti a pôvode mysle“ (*De Natura et origine Mentis*), „O pôvode a prirodzenosti afektov“ (*De Origine et Natura Affectuum*), „O ľudskom otroctve, alebo o moci afektov“ (*De Servitute Humana, seu de Affectuum Viribus*), a napokon „O moci intelektu, alebo o ľudskej slobode“ (*De Potentia Intellectus, seu de Libertate Humana*). Už z tohto musí byť zjavné, že najväčšiu časť obsahu tohto relatívne úsporne napísaného diela zaberá problematika ľudskej mysle a jej afektov – to jest *vášni a hnutí*; problematika, ktorej sa najmä v rámci novovekej filozofie venovalo značné množstvo pozornosti,⁷ no zrejme nikto ďalší ju filozoficky neobsiahol tak komplexne ako Spinoza so svojou metódou. „Spinoza bol prvý, kto so skutočnou konzistenciou aplikoval ideu deterministických medzí všetkého, čo sa deje, na ľudské myslenie, cítenie a konanie,“⁸ tvrdil očarený Albert Einstein, mysliteľ, ktorého vlastné idey deterministických medzí nášho pozorovateľného (makro)univerza i v súčasnosti neustále potvrdzujeme výsledkami čoraz subtilnejších experimentov. A je skutočne pozoruhodné, ako sa po stáročiach ukazuje, že rovnako „dobré“ by v praxi mohla dopadnúť tiež táto Einsteinom obdivovaná Spinozova teória ľudskej mysle, jej afektivity a intelektuality.

Spinozova teória totiž (stále) *žije* – a ešte ako! Hoci je základný motív jeho filozofie, motív *jednoty* (jednoty skutočnosti, jednoty tela a mysle, jednoty intelektu a Boha), filozoficky stále nepochopiteľne zanedbávaný, v posledných desaťročiach sa stáva významnou inšpiráciou pre moderné⁹ neurovedecké skúma-

⁷ Okrem Reného Descarta („*Vášne duše*“, 1649) a Spinozu sa problematike vášní venovali tiež ostatní veľkí filozofi novoveku: Thomas Hobbes („*Leviathan*“, 1651), John Locke („*Esej o ľudskom rozume*“, 1690) i David Hume („*Rozprava o ľudskej prirodzenosti*“, 1739-1740).

⁸ Citované podľa Hoffman 1972, s. 95.

⁹ T. j. fundované modernými technológiami a poznatkami.

nia mozgu, mysle a vedomia zameriavajúce sa predovšetkým na vysvetlenie afektívnych a kognitívnych mentálnych fenoménov v zjednocujúcej perspektíve prekonávajúcej zastaralé dualizmy (hmoty a myslenia).¹⁰ V tejto publikácii som sa bližšie zamerala na dve významné, v súčasnosti zrejme najsystematickejšie vystavané a vzájomne kompatibilné neurovedecké teórie afektivity, ktoré je zároveň možné – vzhľadom na ich postuláty i závery – filozoficky charakterizovať ako „spinozovské“. Konkrétne sú to teória emócií a pocitov portugalsko-amerického neurobiológa Antonia Damasia (1944), ktorá je explicitne odvodená z jeho vlastného výkladu *Etiky*, a afektívna neuroveda estónsko-amerického biopsychológa Jaaka Pankseppa (1943–2017), ktorá sa k Spinozovým tézám približuje o niečo organickejšie. Čo všetky tieto teórie afektivity – vrátane Spinozovej – spája? Všetky tri sú formulované na pozadí fyziologického pôvodu fundamentálnych emócií, pričom zároveň dokazujú, že práve afektívny (emocionálny) život je zdrojom primárnej mentálnej dynamiky a zároveň sofistikovaným spôsobom realizácie schopností sebaorganizácie. Všetky tri sa tiež vo veľmi výraznej miere zaoberajú vzťahom medzi afektivitou a kogníciou (poznáním), pričom práve v tomto ohľade je medzi nimi možné nachádzať najzásadnejšie dištinkcie. A čo je možno najdôležitejšie, pre všetky tri je afektívny život zdrojom *vedomia a morálky*; aj preto sa všetky tri teórie v určitom momente nevyhnutne stávajú psychológiou morálky (Panksepp), respektíve metaetikou (Spinoza,

¹⁰ K otázke prelínania súčasných neurovedeckých výskumov a Spinozových filozofických „predpovedí“ odporúčam rešersnú literatúru od Heidi M. Ravvenovej („*Did Spinoza get Ethics right? Some insights from recent neuroscience*“, 1998), Bernadette Höferovej („*Rethinking legacies: Descartes, Spinoza, and contemporary articulations of the conscious mind*“, 2007) a Williama Meehana („*Return of the repressed: Spinozan ideas in the history of the mind and brain sciences*“, 2014).

Damasio).

Je pochopiteľné, že moderný vedecký postup smerujúci od empirických faktov nemôže vo vzťahu k dobru a zlu potvrdiť nič viac než mechanizmy ich vzniku; Spinoza bol ale zároveň etikom. I keď teda bez problémov dokázal koncipovať mechanizmy tvorby dobra a zla smerom „od tela“, to jest v afektoch či rozume, rovnako dobre zároveň dokázal koncipovať dobro a zlo smerom „od intelektu“, ako večné idey. V Spinozovej etike sú dobro i zlo skutočné – neskutočné sú len na úrovni *patetiky*, ako nazývam jeho náuku o príčinách a dôsledkoch neadekvátnych, afektívne podmienených spôsoboch myslenia a bytia na ľudskú myseľ, no zároveň i samotnú patetickú prax. Názov knihy *Od patetiky k etike* má z tohto hľadiska reflektovať základné smerovanie Spinozovho rozvrhu morálnej kultivácie ľudskej mysle: od pasívnej morálky, neslobody či otroctva k životu v sebaorganizovanej slobode. Potenciál Spinozovho filozofického myslenia sa teda rozhodne nevyčerpáva v jeho obdivuhodných súladoch s produktmi rozvoja vedeckého myslenia; pre každé (filozofické či reflexívne) myslenie by mal byť tak či onak najdôležitejší jeho význam pre osobný, emocionálny, intelektuálny rozvoj jednotlivca. A ten musel byť jednoznačne najvyšším cieľom autora, ktorý sa podujal geometrickou metódou jasne a zreteľne *dokázať*, prečo by mal človek slobodne myslieť a žiť, prečo by mal byť sám sebou šťastný a blažený, prečo by mal užívať rozum v prospech druhých, prečo by sa mal – najväčmi zo všetkého – usilovať o adekvátne chápanie, motivovaný láskou k veciam večným; a tiež ukázať, že to najväčšie zlo si spôsobuje človek sám prostým ignorovaním nevyhnutnosti, to jest potrieb vlastnej duše.

Štruktúra publikácie obsahovo kopíruje štruktúru *Etiky*: v prvej kapitole sa zaoberám jej fundamentálnymi metafyzickým-

mi konceptmi, ktoré interpretujem v dvoch centrálnych kontextoch novovekého sporu o substanciu a sporu o poznateľnosť Božej esencie s koreňmi v stredovekej židovskej filozofii. V ďalších kapitolách rozvážam Spinozovu ontológiu človeka a jeho prirodzených a neprirodzených (afektívnych) hnutí a predstavujem jej odozvu v Damasiovej koncepcii. Na základe Pankseppových súhlasných stanovísk i výhrad k Damasiovým tézám sa následne presuniem k fundamentálnym východiskám afektívnej neurovedy, pričom kľúčovým pre ďalšie smerovanie práce sú najmä Pankseppovo jasné rozlíšenie afektívnych a kognitívnych systémov mozgu, identifikácia vyššej formy sebaorganizácie (SELF) prítomnej v mozgu, a napokon rozlíšenie fyziologicko-mentálnej perspektívy „MozgoMysle“ a mentálno-fyziologickej perspektívy „MysloMozgu“.

Patetika i etika sú formulované z perspektívy „MysloMozgu“, čo znamená, že v ďalších skúmaníach je pre mňa – tak ako pre Spinozu – prioritou výlučne myseľ a jej mentálna aktivita a pasivita. V tomto ohľade najskôr predstavujem patetické dispozície ľudskej mysle, základné mechanizmy vzniku pasívnych a aktívnych afektov a identifikáciu ich pôsobiacich príčin (vonkajších i vnútorných). Na tomto analytickom základe potom formulujem možnosti filozoficko-etickej terapie afektov (alebo afektívno-kognitívnej terapie) zameranej na odstránenie či prekonanie negatívneho pôsobenia afektov nie len na prirodzenosť a schopnosť mysle samotnej, no tiež na morálnu prax hodnotenia, rozhodovania a konania. Súčasťou toho je formulácia konkrétnych, jednoduchých a ľahko pochopiteľných, najmä však prakticky funkčných autoterapeutických metód kontroly vášní. V ďalších dvoch kapitolách sa bližšie pozriem na dva spôsoby morálnej racionality u Spinozu: na neadekvátnu racionalizáciu vášní (vášnivý rozum) a adekvátnu racionalizáciu vlastnej priro-

dzenosti (rozumová morálka). Ďalšie možnosti vo vzťahu k adekvátnej sebakonceptualizácii a sebarealizácii budú predmetom výkladu v posledných kapitolách, teoretickom završení prechodu od patetiky k etike. Jadrom tohto završenia je postupná konceptuálna konvergencia troch „finálnych doktrín“ rozvrhnutých v piatej časti *Etiky*, ktoré sú finálnymi riešeniami problémov adekvátneho poznania (intuícia), adekvátneho pôsobenia (láska k Bohu) a adekvátnej existencie (večnosť mysle). Až po konceptualizácii týchto troch doktrín, alebo, ako by povedal Spinoza, až po poznaní, že naša myseľ je večná, totiž môžeme pristúpiť k otázke nevyhnutného, *logického* spôsobu života, vyplývajúceho z bezprostredného poznávania prirodzenosti skutočnosti, najmä však prirodzenosti seba samého ako *slobodnej* (intelektuálnej) bytosti.

Pri odkazoch na Spinozove definície, axiómy, tvrdenia atď. z *Etiky* budem v texte celej práce používať zaužívaný systém citovania formou interných referencií, ktoré sú špecifikované v zozname použitých skratiek. Pri práci s týmto pre text kľúčovým dielom som využívala vlastný komparatívno-kritický preklad vychádzajúci zo štúdia viacerých latinských a iných jazykových a prekladateľských verzií, menovite:

latinského vydania *Ethica ordine geometrico demonstrata* z edície *Opera posthuma*, zostavovateľ J. Jelles (vyd. Jan Rieuwertsz, 1677),

latinského vydania *Ethica ordine geometrico demonstrata* z edície *Opera quotquot reperta sunt*, zostavovatelia J. van Vloten a J. P. N. Land (vyd. Martinus Nijhoff, 1914),

anglického vydania *The Ethics* z edície *The Chief Works*

of *Benedict de Spinoza*, zostavovateľ a prekladateľ R. H. M. Elwes (vyd. George Bell & Sons, 1901),

anglického vydania *Ethics* z edície *Complete Works*, zostavovateľ M. L. Morgan, v preklade S. Shirleyho (vyd. Hackett Publishing, 2002a),

anglického vydania *Ethics Proved in Geometrical Order* v preklade M. Silverthornea (vyd. Cambridge University Press, 2018),

českého vydania *Etiky* v preklade K. Hubku (vyd. Dybbuk, 2001),

slovenského vydania *Etiky* v preklade J. Špaňára (vyd. Pravda, 1986).

Použitie verzie ďalších Spinozových diel špecifikujem v poznámkach priamo v texte; v zozname použitých skratiek zasa špecifikujem spôsob odkazovania na každé z nich. Výklad vychádza i z mnohých spinozistických¹¹ štúdií a komentárov (nielen) k *Etike*, hoci priamo v texte si vypomáham len tými, ktoré sú adekvátne povahe výkladu. Tie nájde čitateľ v zozname použitej literatúry. V zozname odporúčanej literatúry potom uvádzam ďalšie nepoužité zdroje relevantné k hlavným témam publikácie, ktoré si z môjho pohľadu rozhodne zaslúžia pozornosť každého spinozistického nadšenca.¹² Na tomto mieste tiež musím a chcem srdečne odporúčať originálne a komplexné výklady Spinozovej filozofie, ktoré ma osobne inšpirovali a ovplyvnili asi najväčšmi zo všetkých. Menovite ide o výklady Sira Fredericka Pollocka

¹¹ Mám tu na mysli konkrétne filozofické skúmania Spinozovho systému (teda nie rozličné pochybné asociácie jeho filozofie) nasledujúce Spinozove metódy.

¹² V rámci štúdia som sa orientovala najmä na skúmania v súčasnom „jazkyku vedy“, t. j. v angličtine.

(„*Spinoza, His Life and Philosophy*“, 1899), Errola E. Harrisa („*The Substance of Spinoza*“, 1995), Hermana De Dijna („*Spinoza: The Way to Wisdom*“, 1996), Hynka Toppelta („*Vzťah ideje a afektu u Spinozy*“, 2010) a Yitzhaka Y. Melameda („*Spinoza's Metaphysics*“, 2013).¹³

Ako každý dobrý filozofický „produkt“, aj Spinozova filozofia a metóda mysle individuí skôr procesuálne rozvíjajú, než naplňajú rozličnými poznatkami či obsahmi. S tým súvisí tiež absencia akýchkoľvek ideologicky podmienených doktrín a iných myšlienkových „okov“, ktorou sa vyznačuje konkrétne Spinozova filozofia, a to z dôvodu, že na rozdiel od mnohých iných „filozofií“ skratka nie je ideológiou, ale aktívnou myšlienkovou praxou; ako konštatovala Lou Andreas-Salomé, nemecká psychoanalytička: „Myslieť ako on neznamena prijať nejaký systém, ale jednoducho *myslieť*.“¹⁴ Nie je ani nutné opúšťať svoje vlastné ideologické východiská, nech sú akékoľvek. Jediná mentálna príprava, ktorú štúdium Spinozu vyžaduje, je vstúpiť do sveta myslenia s otvorenou myslou, ako dieťa, ktoré ešte k vlastnej myslí i svetu pristupuje s prirodzeným údivom, divokou zvedavosťou i úctivou bážňou, a ktoré zároveň tuší (a verí), že veci a udalosti, s ktorými sa kontaktuje v skúsenosti, sú okrem toho, že *sú*, tiež *niečím*, čo je možné *objaviť*. Ved' čo je v skutočnosti filozofia, ak nie vysoko sofistikované úsilie uspokojiť tento prirodzený ľudský hlad po poznanií, objavovaní, chápaní? Kto sú filozofi, ak nie prirodzene „detské duše“ tvrdohlavo odmietajúce opustiť svet detskej kuriozity a uspokojiť sa s vysvetleniami autorít? A čo je láskou k múdrosti, ak nie láska k vlastným schopnostiam myslieť *slobodne*,

¹³ Výklad v tejto práci ovplyvnili tiež inšpiratívne konzultácie a spätná väzba k nej, za ktoré zo srdca ďakujem svojim prvým čitateľom Adamovi Petrufovi a Petrovi Gurskému.

¹⁴ Citované z jej úvah v *In der Schule bei Freud* (Andreas-Salomé 1965) podľa prekladu Hynka Toppelta (Toppel 2015, s. 127). Zvýraznila autorka.

to znamená koncipovať dobro, pravdu a krásu *vlastnými* očami mysle a privádzať ich do skutočnosti, realizovať ich, a teda myslieť a konať dobre, krásne a pravdivo? Z hľadiska týchto kritérií bol Spinoza jedným z tých, ktorí s námahou, no poctivo a húževnato realizovali ideály filozofa a filozofie, a preto nemôžem inak, než súhlasiť s Haroldom Bloomom a jeho evaluáciou Spinozovho odkazu: „Ako učiteľ skutočnosti praktizoval svoju vlastnú múdrosť a bol istotne jednou z najpríkladnejších ľudských bytostí, aké kedy žili.“¹⁵

Prajem milým čitateľom množstvo inšpirácie.

¹⁵ Z jeho recenzie v *The New York Times* (pozri Bloom 2006).